

11. Förkommen: Om tomrummen och betydelsen av det som saknas

Isabel Folkesson

Ett handskrivet kvitto står instuckat i tomrummet mellan två bokpärmar i en hylla i ett av våra bokmagasin. På kvittot är i blyerts nedtecknat en titel och ett datum. Kvittot är en representation av något som saknas, en förkommen bok som en gång funnits i bibliotekets ägo. När jag så stod där och stirrade på tomrummet i hyllan började jag att fundera över vad den saknade boken egentligen betyder. Om hur vi, biblioteket, förhåller oss till bevarande i relation till tillgänglighet, till sökbarhet i relation till användbarhet; hur ett enskilt exemplar förhåller sig till en samling som helhet. För en student kan en saknad bok betyda att inte få sin kursbok i tid till en tentamen, för en forskare att inte få tillgång till viktigt källmaterial och forskningslitteratur, eller att inte kunna kontrollera en viktig uppgift i tid för en publicering. För bibliotekets del kan en saknad bok innebära många olika saker. Det kan handla om att pengar och personal måste avsättas för att eftersöka och om möjligt ersätta en titel. Det kan betyda att ett kulturhistoriskt värdefullt exemplar har gått förlorat. Eller att en samling har förlorat ett objekt. Det kan betyda att objektet inte längre finns, den fysiska representationen har blivit förstörd. Oftare betyder det att ett exemplar fortfarande existerar i sin fysiska form men inte står på sin plats. Saknaden av det fysiska objektet kan också vara imaginär, själva försvinnandet har aldrig ägt rum men spåren leder fel eller saknas helt. Att något saknas handlar, i relation till vår verksamhet och vårt uppdrag, om mer än de objekt som funnits men inte längre finns eller går att hitta; det handlar också om de objekt som aldrig funnits. Det handlar om betydelsebärande information som inte går att återskapa, använda eller identifiera. Mitt kapitel tar sitt avstamp i, men går utanför, det fysiska exemplaret av en specifik bok. Det handlar också om de

fysiska samlingar som finns, eller inte finns, vid Humanistiska biblioteket, Göteborgs universitetsbibliotek (UB).¹

För att förstå saknade böcker i en bibliotekskontext behöver man förstå vad en bok egentligen är. I den bibliografiska världen florerar ett antal definitioner som används för att beskriva böcker och som i grunden handlar om just detta. Functional requirements for bibliographic records (FRBR)² är en av begreppsmodellerna, framtagen av International federation of library associations and institutions (IFLA) som såg att det fanns ett behov av ett universellt sätt för bibliotek att beskriva de objekt som kallas böcker och tidskrifter. I publikationen *What is FRBR?: a conceptual model for the bibliographic universe* exemplifieras detta behov med att begreppet ”bok” kan betyda alltifrån ett fysiskt objekt gjort av papper som kan användas som dörrstopp eller staga upp ett bordsben till idén om en ännu oskriven bok. För att råda bot på denna förvirring presenteras i FRBR termerna *verk*, *uttryck*, *manifestation* eller *exemplar*. Som en något förenklad sammanfattning kan man säga att verket i sin mest abstrakta form är idén om ett verk och representerar alla utgåvor, översättningar, format eller tryckningar samtidigt. Ett uttryck kan vara en specifik översättning som har getts i flera olika utgåvor. En manifestation är en specifik utgåva, exempelvis identifierbar med ett specifikt ISBN, och ett visst bärarformat; en tryckt bok eller CD-rom. Exemplar är varje fysisk volym eller kopia av en specifik manifestation.³ Dessa definitioner är relevanta i relation till saknade böcker. Kan en manifestation ersättas av en annan manifestation eller ett exemplar av ett annat exemplar? I realiteten ligger en boks relevans och bruksvärde i att den innehåller en specifik text skriven på, eller översatt till, ett specifikt språk, i en viss form. I praktiken kan det vara en specifik översättning av ett skönlitterärt verk eller en viss utgåva med särskilt vackra illustrationer. De flesta biblioteksanvändare bryr sig inte det minsta om att just deras exemplar råkar vara första, andra eller fjärde tusendet av andra tryckningen av första utgåvan. Detta gäller dock inte alla användare eller alla böcker. Ibland är det inte texten i sig som är viktig. Ett specifikt exemplar kan inte alltid ersättas av ett annat exemplar

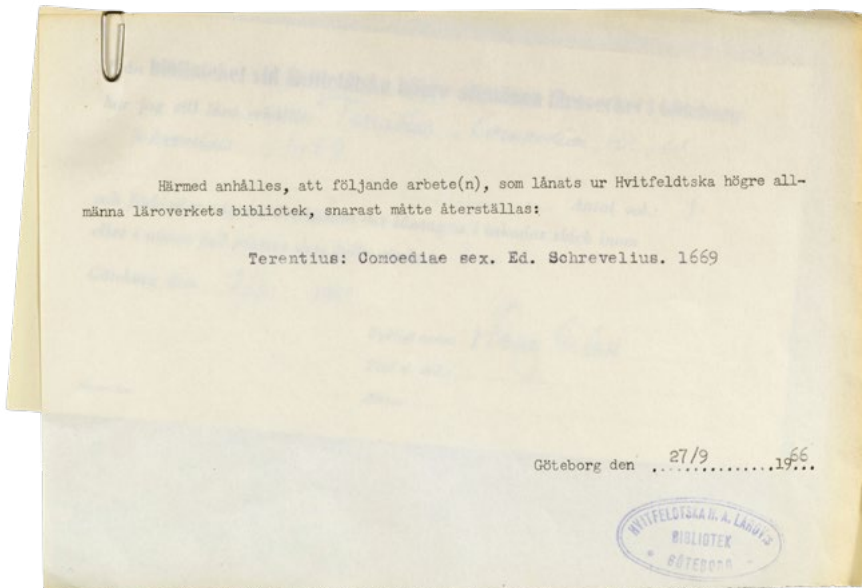
1 Fram till 1961 med namnet Göteborgs stadsbibliotek, (sammanslagning av Göteborgs museibibliotek och Göteborgs högskolas bibliotek), ej att förväxla med nuvarande Göteborgs stadsbibliotek med rötter i Dicksonska folkbiblioteket.

2 IFLA, *Functional requirements for bibliographic records: Final report* (München: Sauer, 1998).

3 Barbara B Tillett, *What is FRBR?: A conceptual model for the bibliographic universe* (Washington D.C.: Library of Congress, Cataloging Distribution Service, 2007), 2.

av samma verk, trots att det rör sig om exakt samma utgåva, samma tryckning och innehåller exakt samma text. Ett vackert bokband, en dedikation, intressanta marginalanteckningar, hundöron och tumavtryck kan vara det som gör ett exemplar unikt och oersättligt. Ett enskilt exemplars plats i en större samling kan vara det som lånar exemplaret dess unicitet, trots att det enskilda exemplaret inte uppvisar några som helst särdrag i förhållande till andra exemplar av samma utgåva och tryckning, men utan detta exemplar förlorar hela samlingen i värde och utan samlingen förlorar exemplaret sitt sammanhang.

Ett stort bibliotek måste förhålla sig till det faktum att böcker ur samlingarna ibland försvinner eller att det som söks inte hittas. Tillgänglighet har ett pris, men syftet med samlingarna är trots allt att de skall användas. Strategier behövs både för att minska risken att viktigt material försvinner eller förstörs, och för att hantera när det ändå händer. Att kunna hitta det som faktiskt finns är avgörande. Vid Humanistiska biblioteket, som är den största enskilda biblioteksenheten vid UB, finns majoriteten av de tryckta samlingarna. 55 000 hyllmeter böcker och tidskrifter är systematiserade och varje enskild titel eller volym skall vid varje given tidpunkt kunna återfinnas ute större ansträngning. I bibliotekets bokmagasin arbetar ett stort antal personer med bokuppsättning, hämtning av beställningar och övriga sysslor som hör bibliotekets fysiska samlingar till. Utan denna del av arbetsstyrkan skulle samlingarna mycket snabbt falla i oreda, det kontinuerliga arbetet med att bringa ordning i de stora samlingarna är ovärderligt för att kunna upprätthålla en fungerande verksamhet och god servicenivå på kort och lång sikt. Samlingarna är fördelade på nio olika våningsplan, i två sammanlänkade huskroppar, med mer än femtio olika lokaliseringar. Inom dessa lokaliseringar används ett stort antal olika hylluppställningssystem. De äldre samlingarna spänner över alla ämnesområden och har i stor utsträckning bibehållits enligt den ursprungliga systematiken; de äldsta delarna i form av ett klartextsystem, de är systematiskt och alfabetiskt uppställda. De nyare samlingarna är ordnade enligt numerus currens, varje volym har tilldelats ett löpnummer, ofta i kombination med ett ämne. Humanistiska bibliotekets boksamlingar är en komplex värld, som även berättar de saknade böckernas och samlingarnas historia.

Kopia av kravbrev, daterat den 27 september 1966.

Hvitfeldtska samlingen donerades till UB år 1967. Samlingen bestod vid överlämnandet av 742 hyllmeter böcker.⁴ Med samlingen överlämnades ett antal lånekvitton och kopior av kravbrev i ett kuvert. Texten på kuvertet lyder ”lånekvitton över böcker vilka vid deponeringen i GUB inte med säkerhet återlämnats (kontroll inte genomförd)”. Femtio år senare är kontrollen både genomförd och dokumenterad men Terentius *Comoediae* lyser fortfarande med sin frånvaro. Kopian av kravbrevet, tillsammans med det gamla lånekvittot, berättar vilken bok det handlar om, en given tidpunkt vid vilken den aktuella boken ännu inte återbördats till biblioteket. Varför finns dessa dokument kvar? Boken har efter drygt 60 år fortfarande inte återlämnats och kommer med största sannolikhet aldrig att göra det heller. Det kan te sig osannolikt, men det är trots allt inte omöjligt att Terentius *Comoediae* dyker upp i en låda, tills nu undangömd och glömd på en vind

⁴ Gösta Engström, *Göteborgs universitetsbiblioteks andra halvsekel: 1941–1990: En bildkrönika*, Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis 25. (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1991), 56. Se även Bo Lennart Hermansson, ”Om ordnandet av ett gammalt gymnasiebibliotek”, i *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige*, red. Peter Sjökvist, Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18 (Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018), 41–51.

någonstans. Kanske noterar upphittaren att det rör sig om en mycket gammal biblioteksbok och väljer att återbörda den till dess rättmätiga ägare. En släkting påträffar vid genomgången av en avlidens familjemedlems ägodelar biblioteksböcker och väljer att kontakta biblioteket trots att lånet sedan länge kan antas vara preskriberat. Det händer att utlånade biblioteksböcker dyker upp efter decennier av bortavaro, långt efter att biblioteket avskrivet dem för gott. Det överlagt stulna är en annan historia.

Vid Humanistiska biblioteket försvann stora mängder böcker över lång tid och inom ett mycket avgränsat ämnesområde. Då omfattningen av stölderna var stor blev det en polissak. Utredningen visade att den kräsna tjuven ämnat bygga sitt eget specialbibliotek hemma i lägenheten, i dennes samlingar hittades även stulna böcker från andra bibliotek. Under en period försvann andra böcker spårlost ur hyllorna för att efter en tid dyka upp igen. Samma böcker men med ett nytt utseende, samtliga var taffligt ombundna. Alla titelsidor hade rivits ut och ersatts av kopior, det verkade nästan som om titelsidorna hade behållits som troféer. Skrattet fastnar i halsen när man förstår att en dålig ombindning kan förstöra ett objekt för gott. Böcker går inte går att binda om utan att förlora potentiellt betydelsefull information. Exemplaren har förvanskats, originalbindningen, pärmarna eller de inre marginalerna går aldrig att återställa. Ett mindre fantasieggande exempel är de kursböcker som systematiskt stals under lång tid och sedan såldes vidare. Profit är en stark drivkraft men att sälja offentligt finansierade biblioteksböcker är en hårdsmält affärsmodell. Kursböcker hör måhända till de biblioteksböcker som sällan blir särskilt långlivade, slitaget som den ofta höga användningen medför, tillsammans med det faktum att inaktuell kurslitteratur byts ut mot nya upplagor och titlar, gör att kursboksamlingarna är under ständig förnyelse. När ett kursboksexemplar försvinner köps oftast ett nytt relativt skyndsamt in, men de dagar eller veckor det tar för biblioteket att få tag på och införliva ett nytt exemplar kan för en fattig student vara skillnaden mellan att klara en tenta och fortsätta sina studier eller skriva in sig på arbetsförmedlingen.

Det är naturligtvis inte alltid så att lånade böcker som aldrig återlämnas stjåls avsiktligt. En del människor lånar så mycket böcker att de helt enkelt inte kan hålla reda på vad de har i sina hyllor och högar, kanske råkar några biblioteksböcker slinka ner i en flyttlåda och blir sedan stående eftersom den

nya lägenheten inte rymmer lika många bokhyllor som den gamla. Kanske packas några biblioteksböcker ner från ett pensionerad forskares tjänsterum tillsammans med de privata. Just dessa kan dyka upp långt senare. Det finns personer som säkert inte har för avsikt att stjäla böcker men ändå verkar medvetna om att de råkat få med sig något hem på olovlig väg. Sådana böcker återlämnas sällan under bibliotekets öppettider, de lämnas efter stängning i bibliotekets brevlåda. När personalen sedan återlämnar dessa i bibliotekssystemet på morgonen får de ett mycket glädjande meddelande, ”Exemplaret var borttappat men har hittats”.

Saknade böcker kan också vara böcker som gallrats av biblioteket. På grund av det ständigt närvarande och stadigt accelererande problemet med för små lokaler måste ibland svåra beslut fattas. De flesta bibliotek har någon form av gallringspolicy och även om gallringen på Humanistiska biblioteket är förhållandevis liten, sker den även här. För att avgöra vad som ska gallras kan olika kriterier användas. Graden av användning är förmodligen inom biblioteksvärlden det vanligaste av dessa kriterier. En del bibliotek går så långt att en bok som inte använts de senaste åren uttrangeras för att lämna plats åt ny litteratur. Det är inget fel med detta, om denna praxis stödjer det aktuella bibliotekets verksamhet och servicenivå. Alla som arbetar på ett humanistiskt bibliotek vet dock att historisk användning är ett osedvanligt dåligt kriterium för framtida användning, vilket gör eventuellt gallringsarbete mycket mer komplicerat. Den lågfrekvent utlånade litteraturen kan tyckas som ett självklart val att uttränga men så är icke fallet här. Dagligen hämtas böcker ur samlingarna som inte lånats ut på flera decennier. Användningen av böcker inom ett visst ämnesområde eller av en viss författare kan plötsligt stiga markant och böcker som inte lånats ut sedan de införskaffades, beställs och lånas nu på löpande band. Den stigande utlåningen kan ibland kopplas till rådande samhällstrender eller händelser, till exempel ett jubileumsår eller en nyutgiven biografi över ett tidigare bortglömt författarliv. Detta fenomen kan också direkt kopplas till kärnan i den forskning som bedrivs vid ett universitet, att utforska det outforskade. Ett för biblioteket konkret kvitto på detta är när en beställd bok hämtas fram ur magasinen och den är osprättad. För somliga biblioteksanställda kan ett osprättat exemplar ge upphov till ett litet glädjerus, inte för att boken är orörd och i nyskick, utan för att den äntligen får luft och liv och som ett kvitto på vikten av långsik-

tighet och bevarande. Även på ett humanistiskt bibliotek kan ivern att skapa utrymme leda till ogenomtänkta gallringsbeslut. I motsats till glädjoruset över osprättade böcker kan man ibland behöva genomlida känslor som inte är lika behagliga, när det för tionde gången frågas efter den där utmärkta bibliografin som ingen någonsin har använt eller kommer att använda, vad biblioteket anbelangade. Alla gör vi misstag och vi får leva med dem när vi gör vårt bästa för att minimera skadorna och för låntagarnas räkning få tag på de gallrade böckerna på annat håll, till exempel som ett fjärrlån från ett annat bibliotek med bättre omdöme. Gallring kan också bli nödvändigt när återlämnade böcker har behandlats så oaktsamt att de helt enkelt inte går att använda längre. UB är ett av de bibliotek som fortfarande har ett eget bokbinderi, men även den mest begåvade bokbindare går bet på vissa skador, det är onekligen svårt att ersätta utrivna sidor om man inte har tillgång till ett annat exemplar av exakt samma bok.

Försunna samlingar är ett alldeles eget kapitel i de saknade böckernas värld. UB:s omfattande samlingar har till stor del byggts upp av många mindre. Flertalet donerades, andra köptes in på bokauktioner. Den största delen av dessa finns fortfarande på Humanistiska biblioteket. När samlingarna kom till biblioteket beskrevs och katalogiserades de och införlivades sedan i det löpande beståndet. Det primära syftet var att bygga ett stort och heltäckande bestånd och att kompensera för det faktum att Göteborg fick ett pliktbibliotek långt senare än Lund och Uppsala och därmed inte kunde mäta sig med dessa giganter, åtminstone när det gällde det svenskutgivna materialet. I några fall lät biblioteket bekosta ett särskilt donationsexlibris, ofta gjordes noteringar på katalogkorten, några få donationer hölls samman, flera av dessa är beskrivna på Göteborgs universitetsbiblioteks webbplats.⁵ Andra donationer togs emot, katalogiserades och ställdes upp på sina respektive ämnen, det är dessa, tillsammans med auktionsköp, som utgör kärnan i de stora samlingarna. Isak Collijn, Erik Trana, Lars Månsson i

5 Göteborgs universitetsbibliotek, "Specialsamlingar", Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomst 1 november 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/hitta-material/specialsamlingar>.

Tranemåla⁶ och Sophie Elkan är några av de många provenienserna. Sophie Elkan testamenterade sitt bibliotek till Göteborgs universitetsbibliotek med förbehållet att Selma Lagerlöf under sin livstid fick förvalta samlingen och behålla valda delar.⁷ Många av böckerna överlämnades 1921, efter Elkans död.⁸ Vad exakt som ingick i denna gåva är det mycket svårt att få fram uppgifter om. I accessionskatalogen⁹ för åren 1919–1922, under september månad hittar jag mycket riktigt en rubrik i högerkolumnen. ”Gåva av fru Elkan”. Påföljande rader i accessionen beskriver inte enskilda titlar utan innehåller anmärkningar som ”14 Dickens (utl), 10 språkvet (varav 4 utl.)”. Allt som allt verkar det röra sig om mer än 300 böcker och tidskrifter. Först i slutet av listan har några enskilda titlar registrerats, en av dessa är *Den kunglige fången på Gripsholm*.¹⁰ När jag först söker fram katalogkortet i den inskannade kortkatalogen är inga noteringar om givaren påförda, däremot är signaturen E. påförd korten i de båda tryckta katalogerna. *Den kunglige fången på Gripsholm* är även katalogiserad i vår digitala katalog. Vi har två exemplar, varav ett av dem ingår i donationen och den sammanhållna specialsamlingen Herbert Blomstedt Collection, detta är tydligt markerat i både bestånds- och exemplarpost. Den andra exemplarposten innehåller inga sådana noteringar, det finns ingenting som skvallrar om att detta exemplar är en gåva från fru Elkan. Det är först när jag hämtar boken ur hyllan, öppnar den och läser den sirliga tillskriften på försättsbladet som det blir tydligt att boken ursprungligen tillhörde henne. Det kan tyckas långsökt att Sophie Elkans bokdonation har något gemensamt med de böcker som

6 1950 förvärvades riksbibliotekarie Isak Colljins boksamling av Göteborgs stadsbibliotek. Samlingens tyngdpunkt ligger på bibliografi, bokväsen och medeltida kyrkohistoria. Se Göteborgs stadsbibliotek, *Årsberättelse för 1950* (Göteborg: Göteborgs handelstidnings aktiebolags tryckeri, 1951), 4f. E.d. borgmästare Erik Tranas Egyptologiska bibliotek donerades, genom testamente, till biblioteket 1930. Se Göteborgs stadsbibliotek, *Årsberättelse för 1930* (Göteborg: Göteborgs handelstidnings aktiebolags tryckeri, 1931), 10f. Lars Månsson hade vid upprepade tillfällen erbjudit Göteborgs stadsbibliotek att köpa hans samling men då affären drog ut på tiden sålde han 1898 istället stora delar av biblioteket till Klemmings antikvariat, från vilket ”Tranemålabiblioteket” kort därefter inköptes av grosshandlare August Röhss som sedermera donerade det till Göteborgs stadsbibliotek. Samlingen kompletterades 1901 genom ett mindre köp. Tranemålabiblioteket bestod vid förvärvandet av ca 25 000 titlar. Se Severin Hallberg, *Göteborgs stadsbibliotek: Det första halvsekle: 1891–1940. Med ett bibliografiskt tillägg* (Göteborg, 1941), 26ff.

7 ”Bilaga till protokoll” (29 april 1921), Bilagor till protokollen 1920–1925, Göteborg stadsbiblioteks styrelse, Ämbetsarkivet. GUB.

8 Göran Larsson, *I bokens hägn* (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1992), 30.

9 ”Accessionskatalog 1919–1922”, Ämbetsarkivet, GUB. Göteborgs universitetsbiblioteks handskrivna accessionskatalog innehåller böcker som aktivt förvärvats för bibliotekets räkning från 1892 t.o.m. 1990-tal. Varje titel har tilldelats ett accessionsnummer. Samma nummer noterades med blyerts i den nyförvärvade boken.

10 Sam Clason, red., *Den kunglige fången på Gripsholm: Journal öfver Gustaf IV Adolfs fängelsetid och bref ur hans enskilda brefveçling* (Stockholm: Geber, 1911).

Fru Sophie Elkan
Regisstrifvård Gripsholm
Söndagen 12
1822
Gripsholm

DEN KUNGLIGE FÅNGEN
PÅ GRIPSHOLM

Det av Sophie Elkan förlånade exemplaret av *Den kunglige fången på Gripsholm*. Tillskriften lyder: "Fru Sophie Elkan med utmärkt högaktning vördsammast från förläggaren".

stulits, förstörts eller gallrats men en saknad samling är lika relevant som ett saknat exemplar. Till skillnad från de böcker som stulits, aldrig återlämnats, gallrats eller förvanskats kan detta förhållande kanske, med lite ansträngning, rektifieras. Det går sannolikt att med tid och tålamod reda ut vilka titlar som faktiskt ingick i fru Elkans gåva. Det är trots allt vårt ansvar att förstå och förvalta det som vi en gång fått på ett sätt som gör att det kommer forskningen till gagn. Lars Burman uttrycker detta väl med orden:

En av meningarna med ett stort universitetsbibliotek är alltså att troget vårda och tillgängliggöra det som är unikt och omistligt och som genom ödet hamnat under lärosätets ansvar. Häri ligger också ett krav på att förstå värdena hos det unika.¹¹

När böcker trots allas våra ansträngningar försvunnit behöver detta hanteras på bästa möjliga sätt. Vi dokumenterar vad som hänt så att varje ny fråga om en specifik bok inte riskerar att dra igång samma kedja av åtgärder, om och om igen. På samma sätt som vi beskriver det som finns, måste vi beskriva det som inte finns. Epiteterna på förkomna böcker har varierat över tid. I vår interna bibliotekskatalog finns det för närvarande två valbara alternativ som kan användas för att tala om att en bok har försvunnit. *Ej på plats* används för bortavaranen av mer tillfällig karaktär, biblioteket har inte gett upp sökandet och hyser goda förhoppningar om att den aktuella boken inom kort kommer att dyka upp igen. På Humanistiska biblioteket finns en grupp medarbetare som har i uppdrag att leta efter förkomna böcker. När en bok först identifieras som saknad aktiveras en kedja av åtgärder som i bästa fall resulterar i att boken hittas. I det fall ett exemplar trots alla ansträngningar inte återfinns ändras statusen i bibliotekskatalogen till det mer illavarslande alternativet *Förkommen*. Denna status används först när alla möjligheter att återfinna boken tycks uttömda, den signalerar en viss acceptans inför det faktum att boken kanske är borta för gott. Det är inget som anges lättvindigt, först letar vi. Bibliotekarier och biblioteksanställda är utomordentligt duktiga på att leta, att söka är en grundläggande del av vårt arbete. Begreppen *Ej på plats* och *Förkommen* är ingenting som våra

11 Lars Burman, *Meningen med ett universitetsbibliotek*. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 19 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019), 32.

användare egentligen behöver fundera över, båda ersätts av det mer vaga *Saknas* i den offentliga bibliotekskatalogen. I de tryckta kataloger som alltjämt används flitigt anges förstås också om en bok saknas. Med blyerts noteras förhållandet på katalogkortet. Utöver noteringarna i våra kataloger placeras ett kvitto på bokens plats, med uppgift om att den saknas och datumet då detta förhållande uppdagades. Om en eftersökt titel inte står på sin givna plats sparar detta kvitto mycket huvudbry, då ingen onödig tid behöver läggas på att undersöka om den aktuella boken endast har hamnat på fel plats. Kanske har en kollega noterat på kvittot att boken redan eftersökts vid ett tidigare tillfälle. Då kan man vila lugnt i att inga nya insatser kommer att kunna ändra utfallet. Den saknade boken är kanske borta för gott, stulen eller förstörd. Kanske har det köpts in ett nytt exemplar, men av en ny upplaga då den gamla inte längre går att få tag på. Att en bok saknas kan vara, och är ofta, ett tillfälligt predikament. De flesta böcker kommer trots allt förr eller senare tillbaka.

Hur vi hanterar saknade böcker hänger nära ihop med hur de är katalogiserade och ordnade, dvs. praktiken att beskriva, klassificera, indexera, systematisera och utrusta de böcker som biblioteket äger. Avsaknaden av en tillförlitlig bibliografisk beskrivning gör det svårt, ibland omöjligt att identifiera rätt exemplar. En sådan brist kan i värsta fall leda till att böcker som de facto står på sin rätta plats avskrivs som saknade, därför att den rätta platsen inte är korrekt återgiven. Att en katalogisatör slinter på tangenterna och råkar skriva in fel hylluppställning kan leda till att en bok aldrig återfinns igen. I arbetet med detta kapitel ansåg jag det lämpligt att rådgöra med tidigare beskrivningar av bibliotekets verksamhet och värv. I en av våra inskannade kortkataloger stötte jag på skriften *Göteborgs stadsbibliotek. Katalogsignaturer*.¹² Den på biblioteket välkända skriften innehåller de hyllsignaturer och ämnesingångar som används i vår gamla samling och motsvarande katalog, Katalog –57,¹³ det vill säga just den katalog som jag hade sökt skriften i. Katalogkortet innehåller förutom titeln på verket en formatangivelse, tryckort, utgivningsår, hyllsignatur och en anmärkning om att det rör sig om ett duplikat. Hyllsignaturen på kortet är Biblogr Sv Bibliot.

12 *Göteborgs stadsbibliotek: Katalogsignaturer* (Göteborg, 1957).

13 Katalog –1957 förtecknar universitetsbibliotekets tryckta samlingar från äldsta tid t.o.m. 1957. Den består av en systematisk och en alfabetisk katalog, samt en alfabetisk del som är inskannad och digitalt tillgänglig. <https://ipac.ub.gu.se/katalog1957/ipac/SearchForm.jsp>.

Här började jag känna mig lite illa till mods. Utöver att jag grubblade över metadata som beskriver metadata, visste jag att en sådan hylla inte fanns. Jag erinrade mig att denna avdelning faktiskt hade funnits en gång i tiden men att böckerna vid något tillfälle ordnades om och gavs en ny hylluppställning baserad på det modernare SAB-systemet, böckerna flyttades och informationen i katalogerna ändrades. Jag rådfrågade en kollega och fick min misstanke bekräftad. Kanske blev det för mycket metadata för bibliotekarien som skulle ändra på hyllsignaturen på detta kort. Kioskvältaren *Katalogsignaturen* har när det kommer till innehållet ett oförminskat värde och en fortsatt hög grad av användbarhet, men särskilt ovanligt eller unikt är sannolikt just detta exemplar inte. Dussintals kopior ligger strödda runt om i biblioteket, på skåp, i hyllor, i tjänsterum och på skrivbord, var man än vänder sig finns ett exemplar redo att användas om man behöver det. Helt säker på dess alldaglighet kan man inte vara, kanske har just detta exemplar hemligheter som inte framgår av katalogkortet, tanken svindlar. Ironin i att en bok som skall vara till hjälp att hitta i bibliotekets samlingar, och till största delen används av bibliotekets egen personal, är felaktigt beskriven och därför inte går att hitta, räcker i alla fall för att ge mig huvudvärk.

Vi talar ibland om digital skuld, inom vår verksamhet brukar detta begrepp handla om gamla system som måste underhållas. Kanske skulle bibliografisk skuld kunna definieras som de många bibliotekskataloger i olika medieformat som återfinns på nästan alla stora bibliotek. När datoriseringen av biblioteken slog igenom med full kraft på 1970-talet var det just katalogisering och informationssökning som genomgick ett paradigmskifte. Tills dess hade all katalogisering skötts på papper och katalogkort stoppades i stora skåp för att kunna användas för att söka i bibliotekens samlingar.¹⁴ När detta skifte nådde UB fanns redan långt över en miljon tryckta katalogkort. Alla nya böcker som införskaffades katalogiserades i den nationella bibliotekskatalogen Libris och genom åren har olika projekt syftat till att retroaktivt katalogisera och tillgängliggöra de gamla samlingarna och katalogerna digitalt. Att så inte skedde, annat än i liten omfattning var inte särskilt konstigt, katalogisering kostar personal och tar tid. Dessutom var de gamla tryckta katalogerna fullt användbara och den digitala motsvarigheten var snarare från början att

14 Se t.ex. Barbro Thomas red, *Att bryta ny mar: LIBRIS 40: En jubileumsskrift*, Acta Bibliothecae regiae Stockholmiensis (Stockholm: Kungliga Biblioteket, 2012).

betrakta som ett komplement. Efter en tid blev förhållandet omvänt, det gällde i Göteborgs såväl som vid andra städernas lärosätebibliotek. Förhållandet mellan de digitala och de gamla tryckta katalogerna hänger mer ihop med de saknade böckerna än vad man kan tro. Att en bok saknas, eller är saknad, kan ligga i betraktarens öga. Att nästan alla svenska bibliotek har en digital katalog och att man i den kan söka i biblioteks samlingar är de flesta medvetna om, men UB:s digitala katalog innehåller inte samtliga böcker, tidskrifter och andra medier som finns vid UB. Faktiskt så innehåller den bara två tredjedelar. Det man kan vara relativt säker på är att alla böcker med utgivningsår senare än 1977 finns där. Nämda år tog Kungliga biblioteket över driften av Libris och UB började på allvar att använda den datoriserade nationella bibliotekskatalogen för att tillgängliggöra sitt bestånd. UB hade redan tidigare katalogiserat en del material i den gemensamma databasen, som initialt användes för produktion av tryckta katalogkort, men 1977 övergavs de tryckta korten och katalogen blev digital. Vad hände då med de över 1 miljon tryckta eller handskrivna katalogkort som redan fanns? Inte särskilt mycket. De står alltjämt i stora katalogskåp och används dagligen för att lokalisera böcker med utgivningsår före 1977. Katalog –57 som beskriver den enskilt största samlingen vid UB har digitaliserats och finns, tillsammans med flertalet mindre kataloger, tillgänglig online. Den innehåller över 700 000 kort. Varför finns då de tryckta katalogerna kvar i bibliotekets lokaler och tar upp plats? Att något är digitaliserat betyder inte per automatik att det är mer tillgängligt, sökbart eller lättanvänt. UB var ett av de första biblioteken att genomföra en större digitalisering av en kortkatalog i Sverige, senare följde flera av de stora biblioteken efter och digitaliserade sina kataloger. De inskannade katalogkortet är egentligen inte sökbara i större utsträckning än de tryckta då all indexering av dessa utfördes manuellt. Eftersom korten till stor del var handskrivna var det inte möjligt att med någon större tillförlitlighet maskintolka dem. Var femtionde kort indexerades genom att man förde på huvuduppslaget, ofta författaren eller en titel. De inskannade korten fungerar som ett bläddringsbart alfabetiskt register. Ett bekymmer är att den tryckta katalogen fanns i tre varianter. En alfabetiskt ordnad del som var tillgänglig endast för personal vid biblioteket, samt en alfabetiskt och en systematiskt ordnad publik del. I teorin skall de tre katalogerna naturligtvis innehålla i stort sett samma beskrivningar men

i praktiken kan uppgifterna på korten skilja sig åt, ändringar kan ha påförts en eller två av katalogerna men inte alltid den tredje. Vid Humanistiska biblioteket finns också flertalet mindre kortkataloger som endast finns i fysisk form. Problemen som avsaknaden av digital sökbarhet medför blir väldigt konkreta i mötet med dem som använder bibliotekets samlingar, eftersom den digitala katalogen är normerande i bemärkelsen att den är något av det första våra användare möts av när de besöker UB:s webbplats. Det finns ingenting som signalerar att den överdimensionerade sökkrutan på startsidan som rubriceras av beskrivningen ”Sök böcker, artiklar, tidskrifter med mera” endast innehåller beskrivningar av två tredjedelar av UB:s tryckta bestånd. Det går förvisso att leta sig fram till de inskannade kortkatalogerna eller besöka de tryckta – för den som befinner sig i bibliotekets lokaler – men då måste först insikten att det man söker efter endast går att hitta där slå till. I praktiken leder detta till att delar av bibliotekets bestånd förblir okänt för många användare, det som inte hittas i den digitala katalogen saknas helt enkelt. Att åtgärda detta kan tyckas enkelt, att katalogisera allt material i den digitala katalogen torde lösa problemet. I praktiken skulle det innebära ett så omfattande, långsiktigt och kostsamt arbete att ingen realistiskt budget någonsin kommer att täcka kostnaderna. Finns det medel är det naturligtvis inte omöjligt, men UB har under de senaste decennierna inte varit särskilt lyckosamt när det gäller att knyta välvilliga mecenater med stor plånbok till sig. För att råda bot på dessa förhållanden är snarare en kombination av katalogisering, digitalisering och pedagogiska insatser mer rimliga och lättare att realisera. Olika projekt som syftar till att tillgängliggöra och katalogisera mindre delar av samlingarna är numera en löpande del av verksamheten. Digitalisering av de kataloger som fortfarande endast finns i tryckt form är också ett pågående arbete men utan stora satsningar på mer avancerad och tillförlitlig Optical character recognition (OCR) och Handwritten text recognition (HTR) är det svårt att göra så mycket åt sökbarheten. Pedagogiska insatser är oerhört viktiga. Detta vet alla de som möter våra användare i bibliotekets lokaler, de som arbetar med att undervisa studenter och forskare om bibliotekets informationsresurser eller arbetar med forskarservice men allt oftare är första mötet med biblioteket ett som sker digitalt, och i detta är Humanistiska biblioteket och dess användare inte nödvändigtvis den prioriterade målgruppen. UB:s gemensamma webbplats riktar sig av

naturliga skäl till alla som kan tänkas använda biblioteket och har ett fokus på bibliotekets tjänster, inte nödvändigtvis på de tryckta samlingarna. Ett pågående projekt syftar till att digitalt synliggöra bibliotekets specialsamlingar och arkiv i form av en kulturarvswebb. Förhoppningen är att detta skall bidra, inte bara till större synlighet och sökbarhet, utan också till att inspirera till användning av de skatter som finns i bibliotekets samlingar.

Berättelsen om saknade böcker och samlingar, via bibliotekets kataloger, leder vidare till tillgänglighet och bevarande, två begrepp som ibland kan framstå som varandras motsatser. I själva verket hör de ihop och styrker varandras validitet. Högskolebiblioteken skall enligt lagen svara för att tillhandahålla biblioteksverksamhet inom de områden som anknyter till utbildning och forskning vid universitetet eller högskolan. I motsats till folkbiblioteken ingår det inte uttryckligen i universitetsbibliotekens uppdrag att främja läsning och tillgång till litteratur.¹⁵ UB:s roll när det gäller bevarande av tryckta samlingar är inte helt självklar, bibliotekslagen nämner inte bevarande för någon av bibliotekstyperna. Universitetsstyrelsen beslutade visserligen 2016 om en ny formulering i UB:s verksamhetsuppdrag ”Universitetsbiblioteket ska vårda och tillgängliggöra det kulturarv som finns i bibliotekets omfattande samlingar”¹⁶ men verksamhetsuppdraget är en föränderlig produkt och det saknas en tydlig definition av vad som menas med kulturarv. Avses *alla* samlingar, både de tryckta och digitala? Eller handlar det kanske om äldre böcker, specialsamlingar, arkiv eller särskilt rart material? Jag skulle vilja hävda att helt oberoende av huruvida ett faktiskt bevarandekrav finns eller inte, är bevarande nödvändigt för tillgänglighet och i förlängningen för att upprätthålla det för bibliotekets del lagstadgade uppdraget. När det gäller det humanistiska, och till stor del det samhällsvetenskapliga, ämnesområdet blir detta extra tydligt. Den litteratur som inom andra sammanhang nyttjas som nöjesläsning, betraktas som oviktig eller efemär är på ett vetenskapligt och i synnerhet ett humanistiskt bibliotek potentiellt källmaterial och som sådant föremål för forskning. Till skillnad från de flesta folkbibliotek tillämpar forskningsbiblioteken nästan alltid regler som på olika sätt begränsar användningen av viss litteratur eller en viss typ

15 SFS 2013:801, Bibliotekslag (Stockholm: Kulturdepartementet), https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-2013801_sfs-2013-801.

16 Göteborgs universitetsbibliotek, ”Verksamhet”, Göteborgs universitetsbibliotek, åtkomstdatum 1 november 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/om-goteborgs-universitetsbibliotek/verksamhet>.

av material. Broschyrmaterial, oavsett ämne tål inte lika mycket användning som en bunden bok, mindre arbeten, närmare bestämt de som är 50 sidor eller mindre lånas i normalfallet endast ut som läsesalslån. Äldre böcker är också befästade med särskilda regler. Den bortre gränsen för hemlån är satt vid 99 år. 2019 var det fritt fram att låna hem en bok med utgivningsår 1918 men 2020 får samma bok endast användas i bibliotekets läsesal. Det kan verka godtyckligt men gränsen måste sättas någonstans, det är inte praktiskt möjligt för ett stort bibliotek att bedöma varje enskilt lån och exemplar för sig. Användningen av riktigt unikt, värdefullt eller skört och gammalt material begränsas än mer. Sådant material får endast nyttjas i en kameraövervakad specialläsesal. Vid Humanistiska biblioteket, liksom vid flertalet andra universitetsbibliotek, kan inte studenter och allmänhet låna hem skönlitteratur på svenska. Inte ens alla till GU anslutna forskare får låna med sig materialet. En roman på svenska får beställas till läsesal och läsas på plats. För den som inte funderat över detta förhållande tidigare kan det te sig märkligt, få vill väl sitta i en läsesal när man kan sitta i sin favoritfåtölj hemma med en kopp te och läsa sin favoritförfattare. Skönlitteraturen är, i den kontext som det vetenskapliga biblioteket utgör, att betrakta som källmaterial och skall därmed bevaras som sådant. Dessa begränsningar handlar i grunden om det enda lagstadgade uppdrag som ett forskningsbibliotek har, att tillhandahålla biblioteksservice inom det egna lärosätets ämnesområden. En dissertation inom valfritt ämnesområde kan naturligtvis ha ett anslag som intresserar en större allmänhet, men den är i grunden vetenskaplig litteratur och kommer i de flesta fall att nyttjas som sådan. En nyutgiven roman på svenska av en erkänd författare har ett mycket större anslag, och i ett sammanhang som inbegriper världen utanför universitet har detta anslag i de flesta fall ingenting med vetenskap eller forskning att göra. Det betyder att trycket på den litteratur som inte kan anses vara vetenskaplig är så mycket större och risken att den inte kan bevaras och därmed finnas tillgänglig när den väl blir föremål för forskning eller studier större. Svårigheterna med att bevara material med särskilt hög användning har alltid varit en aktuell fråga. I en festskrift från 1900 beskriver dåvarande bibliotekarien Lars Wählin hur UB, i motsats till folkbiblioteket, ibland behöver begränsa användningen av visst material för att kunna bevara detta.

Jag vill blott exempelvis påpeka, att Stadsbiblioteket måste söka att, så vidt möjligt, bevara böckerna i godt stånd för kommande tider och därför på vissa håll inskränka sin utlåning, medan man i fråga om Folkbiblioteket kan säga, att de utslitna böckerna gjort största gagnet, och att Stadsbiblioteket med hänsyn till vetenskapens och litteraturens historia måste med samma omsorg förvara gammalt och nytt samt inrymma plats på sina hyllor åt icke så få i och för sig själf obetydliga arbeten, under det Folkbiblioteket bör väsentligen lägga an på att bjuda det inom olika riktningar representativa och fullgoda samt ur samlingen efter hand afskilja alla föråldrade böcker.¹⁷

I frågan om bevarande i relation till tillgänglighet blir grundprinciperna i det för universitetsbibliotekens lagstadgade uppdrag tydliga. En forskare vid Göteborgs universitet kan inte förväntas resa land och rike runt var-enda gång denne har ett behov av källmaterial eller forskningslitteratur. Detsamma gäller alla forskare, oavsett vilket lärosäte de tillhör. Lika lite kan alla bibliotek inneha all litteratur inom alla ämnesområden. Studenter och forskares behov av tryckt litteratur skiftar och vilka teman och discipliner man rör sig inom spelar stor roll. Digitalisering tillsammans med det faktum att allt mer information föds digitalt bidrar till att gränserna suddas ut, alla lärosäten har helt enkelt inte samma behov av bibliotek med stora tryckta samlingar. En ökad och nationellt bättre samordnad digitalisering av tryckta samlingar kan förhoppningsvis bidra till en ökad tillgänglighet och underlätta bevarande av de fysiska objekt som är i riskzonen, genom att en del av användningen flyttas från det tryckta till det digitala objektet. Digitalisering kan aldrig ersätta ett original, ett digitalt objekt kan aldrig inneha samma egenskaper som ett fysiskt.¹⁸ Det går inte att med fingertopparna känna vad en digital kopia har för papperskvalitet, eller lyssna på det dova ljudet av bokpärmar som slås ihop. För en bokhistoriker eller en bibliograf avslöjar inte en digital kopia de hemligheter som ryms mellan pärmar, på sidorna, i snittet eller bindningen i det tryckta originalet. Digitalisering kan därför aldrig ersätta bevarande men väl fungera som ett komplement genom att det tillgängliggör böcker på ett sätt som annars inte vore möjligt.

17 Lars Wählin, *Göteborgs stadsbibliotek: Festskrift med anledning af den nya biblioteksbyggnadens invigning den 6 oktober 1900* (Göteborg: Wald. Zachrissons boktryckeri, 1900), 43.

18 Se t.ex. Rikard Wingård, "Men den finns ju digitalt!": Om böckers värde som fysiska objekt, exemplifierat genom en bibliografisk undersökning av Frank Hellers *Furustolpe und die Geister*", i *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige*, red. Peter Sjökvist, Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 2018), 19–39.

För de humanistiska biblioteken och de humanistiska forskarnas del, utgör de tryckta samlingarna alltså kärnan i verksamheten och att bevara dem för framtiden är det viktigaste vi kan göra.

Min förhoppning är att min text, tillsammans med de andra bidragen i denna antologi, kan skapa intresse och nyfikenhet inför de skatter som vi förvarar i våra bokmagasin och bidra till en bättre förståelse för den styva lina på vilken vi vandrar. Inom ett humanistiskt forskningsbiblioteks väggar representerar den tryckta litteraturen, tillsammans med arkiven och kunskapen, dess innersta väsen som bär upp hela institutionen och ger verksamheten dess relevans. Alla som arbetar med att upprätthålla denna komplexa verksamhet gör inte detta enbart utifrån premissen om att upprätthålla de omedelbara och kortsiktiga behoven för forskare, studenter och allmänhet utan för årtionden, till och med århundraden framåt. De saknade böckerna kan vägleda oss i hur vi bäst förvaltar våra samlingar inför framtiden. Vad som betraktas som bevarandevärdt är kanske inte detsamma i morgon som vad det var i går och vi måste vara oerhört uppmärksamma när vi navigerar i dessa vatten. Med tidigare överbibliotekarie Paul Hallbergs ord: ”I den komplicerade organism som ett stort vetenskapligt bibliotek utgör är de två viktigaste beståndsdelarna samlingarna och personalen”.¹⁹

19 Hallberg, Paul, förord till *I bokens hägn*. Göran Larsson. (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1992), 5.

Öpublicerade källor

GUB Göteborgs universitetsbibliotek
Ämbetsarkivet

Publicerade källor och litteratur

- Burman, Lars. *Meningen med ett universitetsbibliotek*. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 19. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019.
- Clason, Sam red. *Den kunglige fången på Gripsholm: Journal öfver Gustaf IV Adolfs fängelsetid och bref ur hans enskilda brevexling*. Stockholm: Geber, 1911.
- Engström, Gösta. *Göteborgs universitetsbiblioteks andra halvsekel: 1941–1990: En bildkrönika*. Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis 25. Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1991.
- Göteborgs stadsbibliotek: Katalogsignaturer*. Göteborg, 1957.
- Göteborgs stadsbibliotek. *Årsberättelse för 1950*. Göteborg: Göteborgs handels- och tryckningsaktiebolags tryckeri, 1951.
- . *Årsberättelse för 1930*. Göteborg: Göteborgs handelstidningsaktiebolags tryckeri, 1931.
- Göteborgs universitetsbibliotek. ”Verksamhet”. Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 1 november 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/om-goteborgs-universitetsbibliotek/verksamhet>.
- . ”Specialsamlingar”. Göteborgs universitetsbibliotek. Åtkomstdatum 1 november 2020, <https://www.ub.gu.se/sv/hitta-material/specialsamlingar>.
- Hallberg, Paul. Förord till *I bokens hägn*, 5. Göran Larsson. Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1992.
- Hallberg, Severin. *Göteborgs stadsbibliotek: Det första halvseket: 1891–1940: Med ett bibliografiskt tillägg*. Göteborg, 1941.
- Hermansson, Bo Lennart. ”Om ordnandet av ett gymnasiebibliotek”. I *Kulturarsperspektiv: Texter från en seminarierie om specialsamlingar i Sverige*, redigerad av Peter Sjökvist, 41–51. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18. Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018.
- IFLA. *Functional requirements for bibliographic records: Final report*. IFLA Series on Bibliographic Control 19. München: Sauer, 1998.
- Larsson, Göran. *I bokens hägn*. Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1992.
- Thomas, Barbro red. *Att bryta ny marc: LIBRIS 40: En jubileumsskrift*. Acta Bibliothecae regiae Stockholmiensis 84. Stockholm: Kungliga Biblioteket, 2012.

Tillett, Barbara B. *What is FRBR?: A conceptual model for the bibliographic universe*. Washington D.C.: Library of Congress, Cataloging Distribution Service, 2007.

SFS 2013:801. Bibliotekslag. Stockholm: Kulturdepartementet. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-2013801_sfs-2013-801.

Wingård, Rikard. ”Men den finns ju digitalt!': Om böckers värde som fysiska objekt, exemplifierat genom en bibliografisk undersökning av Frank Hellers *Furustolpe und die Geister*”. I *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminarieserie om specialsamlingar i Sverige*, redigerad av Peter Sjökvist, 19–39. Scripta minora Bibliothecae regiae Universitatis Upsaliensis 18. Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek, 2018.

Wählin, Lars. *Göteborgs stadsbibliotek: Festskrift med anledning af den nya biblioteksbyggnadens invigning den 6 oktober 1900*. Göteborg: Wald. Zachrissons boktryckeri, 1900.